

УДК 81-13

Сасвич І.Г.
(Київ, Україна)

КАРТИНА СВІТУ І МОДЕЛЬ СВІТУ В ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

У статті з'ясовуються причини ототожнення термінів «картина світу» і «модель світу» та здійснюється спроба визначити основні відмінності їхньої референції у сфері мовознавства.

Ключові слова: картина світу, модель світу, мовна картина світу.

В статті вивчаються причини отождествлення терминов «картина мира» и «модель мира» и осуществляется попытка определить основные отличия их референции в области языкознания.

Ключевые слова: картина мира, модель мира, языковая картина мира.

In article the reasons of the identification of terms «worldview» and «world model» are established and an attempt to define the basic differences of their reference in the area of linguistics is carried out.

Key words: worldview, world model, linguistic view (picture) of the world.

Антропоцентричний принцип як одна з домінант методології сучасного мовознавства зумовив зміщення акцентів у дослідницьких зацікавленнях з суто лінгвоцентричних на цілий спектр питань, пов'язаних з мовною особистістю. Чільне місце посідає і проблема пізнання людиною світу, що впливає на формування своєїрідної (в межах певної національної культури) системи поглядів на дійсність та виражається мовними засобами. У наш час міждисциплінарного характеру набула теорія картини світу, що активно розбудовується не тільки у мовознавстві, але й у більшості гуманітарних наук. З огляду на специфіку кожної галузі знань загальнонаукове поняття «картина світу» потребує конкретизації та уточнення.

Сучасні науковці зазначають, що у мовознавстві настав «час мовної картини світу». Численні праці, що переважно спрямовані на реконструкцію фрагментів мовної картини світу та дослідження культурних концептів, супроводжуються з'ясуванням низки теоретичних проблем: окреслення обсягу понять «картина світу», «модель світу», «наївна / наукова картини світу», «міфологічна картина світу», «мовна / концептуальна картина світу», визначення механізмів формування мовної картини світу тощо.

Мовна картина світу, тобто виражена у мові сукупність уявлень про світ, що зумовлена історично сформованим у свідомості етносу способом концептуалізації дійсності, привертала і привертає увагу багатьох дослідників, зокрема Ю. Апресяна, Н. Арутюно-

вої, С. Бартмінського, Т. Булігіної, А. Вежбицької, Г. Гачева, І. Голубовської, В. Жайворонка, О. Земської, Вяч. Іванова, В. Карасика, О. Корнілова, М. Кочергана, О. Левченко, В. Манакіна, С. Нікітіної, В. Постовалової, З. Попової, А. Приходька, Ж. Соколовської, Й. Стерніна, В. Телії, С. Толстої, М. Толстого, В. Топорова, Т. Цив'яна, О. Шмельова, К. Яковлевої та ін.

Однак, незважаючи на популярність і ретельну розробленість питань мовної репрезентації пізнавального досвіду етносоціуму та окремого індивіда, реконструкції багатьох етноспецифічних фрагментів мовних картин світу, дослідження концептів у межах певних лінгвокультурних просторів до цього часу метамова теорії картини світу є недостатньо з'ясованою. Зокрема терміни *картина світу* і *модель світу*, що стали маркерами досліджень когнітивної діяльності людини у більшості гуманітарних (а частково і природничих) наук, не мають чіткої референції, а тому досить часто синонімізуються, використовуються дослідниками безвідносно до галузі знань, предмета дослідження та наукової парадигми, тобто детермінологізуються. Тому метою цього дослідження є з'ясування причин ототожнення термінів *картина світу* і *модель світу* та спроба визначити основні відмінності їхньої референції насамперед у сфері мовознавства, що, на наш погляд, потребує як синхронного, так і діахронного підходу.

Розуміння картини / образу світу (*Weltbild*, *worldview*) є надзвичайно варіантним у сучасній науці. Сьогодні про картину світу говорять у загальнонауковому, гносеологічному сенсі, виокремлюють фізичну, математичну, геліоцентричну, міфологічну, релігійну, художню картини світу. Термін *картина світу* фігурує у філософії, семіотиці, культурології, психології, літературознавстві, мовознавстві та у деяких природничих науках.

У поглядах дослідників на авторство терміна *картина світу* нема одностайності. За одними джерелами (В. Постовалова, В. Манакін, С. Шафіков та ін.), вперше словосполучення *картина світу* на позначення сукупності внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, що слугують для виведення логічних суджень щодо поведінки цих об'єктів, було використане фізиком Г. Герцем на зламі XIX – XX ст. У більшості інших джерел автором терміна називають Л. Вітгенштайна. Однак перекладач та коментатор «Логіко-філософського трактату» В. Руднев зазначає, що на формування світогляду Л. Вітгенштайна суттєво вплинула книга Г. Герца «Принципи механіки», а тому можемо припустити й запозичення філософом терміна *картина світу*, який він переосмислює у межах власної філософської концепції. На думку В. Рудневої, Л. Вітгенштайн синонімізує поняття «картина» і «модель». Філософ розуміє світ як сукупність фактів, а не речей, як все, що можливе завдяки випадку, все, що трапляється. Відповідно картина світу у філософії Вітгенштайна – це модель реальності, тобто сукупність фактів і ситуацій, виражених мовою. Пропозиціональна за своєю суттю, вона зображає не тільки те, що реально існує, але й уявне [1: 44].

В. Руднев наголошує на синонімічності термінів *картина світу* і *модель світу* в семіотиці і структурній антропології та припускає, що термін *Weltbild* був вжитий Л. Вайсгербером незалежно від Л. Вітгенштайна: «Термін «Картина Світу» і частково синонімічний йому «Модель Світу» широко використовується в семіотиці і структурній антропології, однак бере початок, очевидно, не у Вітгенштайна, а у Л. Вайсгербера, який вжив цей термін (*Weltbild*) незалежно від Вітгенштайна» [1: 34]. Щодо використання терміна Л. Вайсгербером дослідник лінгвістичної спадщини одного з найяскравіших представ-

ників німецького гумбольдтіанства О. Радченко уточнює, що під терміном *Weltbild* «світосприйняття» (рос. «миросозидание»), тобто пізнання світу за допомогою специфічних засобів рідної мови в певній мовній спільноті, Л. Вайсгербер розуміє і уявлення про світ, і спосіб мислення [2: 112].

Саме Л. Вайсгербера вважають автором терміна *мовна картина світу* (*sprachliches Weltbild*). Проте ідея мовної картини світу зародилася набагато раніше. Можемо стверджувати її традиційний характер з огляду на те, що антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, тобто взаємозв'язок мови і свідомості / мислення, мови й етнокультури був проголошений вже у лінгвофілософській концепції В. фон Гумбольдта, тобто на початках формування наукового періоду мовознавства. Вчення В. фон Гумбольдта (а століття потому і неогумбольдтіанців) про внутрішню форму мови і уявлення про мову як «проміжний світ» між дійсністю і людиною та гіпотеза мовної відносності Сепіра – Уорфа заклали підвалини теорії картини світу в лінгвістиці. У викладі Л. Вайсгербера мова є перетворювальною силою, що формує уявлення про дійсність у представників певного етносу, а тому існує стільки світів і стільки світобачень, скільки й мов. Однак на тлі усталеного у сучасному мовознавстві розмежування мовної і концептуальної картин світу увиразнюється тенденція неогумбольдтіанців і насамперед Л. Вайсгербера до отождоження цих двох типів картини світу та акцентування уваги на цілісному образі світу, у формуванні якого провідне місце належить мові.

Ідея «мовного світобачення» неогумбольдтіанців, що ґрунтується на мовному способі категоризації дійсності, на думку М. Алефіренка, «стала найвищим досягненням досеміотичного розвитку семантики» [3: 56] і була покладена в основу дослідження проблем, пов'язаних з картиною світу у другій половині ХХ століття. У межах семіотичного підходу культура подала як надскладна система. А це дало змогу «розглядати картину світу як із погляду первинних моделюючих систем (мова), так і з погляду вторинних моделюючих систем (мистецтво, релігія та ін.), а також виокремити у загальній картині світу її різновиди – наукову, філософську, мовну тощо» [3: 57].

Важливим компонентом терміна *картина світу* є одне з ключових понять філософії – «світ». Не вдаючись до його вичерпного аналізу, зазначимо, що «світ» у працях дослідників наділяється багатогранністю і мислиться у взаємозв'язку з діяльністю людини. Так, М. Хайдегер наголошував, що розуміння сутності світу не вичерпується поєднанням космосу, природи й історії, адже під цим словом розуміють і основу світу, незалежно від того, як мислиться її відношення до світу [4: 44]. Операціонально, тобто як взаємодію людини і середовища або як результат переробки інформації про середовище і людину, тлумачить поняття «світ» Т. Цив'ян [5: 5].

Поняття «картина світу» осмислюється як історично зумовлена система образів, сформованих у процесі пізнання людиною дійсності, важливими структурними компонентами якої є світосприйняття, світогляд і світобачення. Так, із загальнонаукового, гносеологічного погляду розглядають поняття «картина світу» З. Попова та Й. Стернін: картина світу – це «упорядкована сукупність знань про дійсність, сформована в суспільній (а також груповій, індивідуальній) свідомості» [6: 51].

Суттєвими ознаками поняття «картина / образ світу» є розвиток і змінність, які залежать від рівня пізнання людиною дійсності. Зокрема К. Г. Юнг акцентує на взаємозалежній і взаємоперетворювальній властивості образу світу і свідомості індивіда, адже

пізнання світу і формування його образу впливає і на зміну світогляду самої людини. Не тільки людина творить картину світу, але й картина світу творить її [7: 292]. Юнг ілюструє положення про вплив на мовне вираження душевних страждань людини домінуючого у суспільстві образу світу (і відповідно світоглядного принципу) таким прикладом: «... якщо п'ятсот років тому казали: «Вона одержима дияволом», то сьогодні: «У неї істерія»; раніше говорили: «Його зачарували», тепер це називають неврозом шлунка» [7: 299]. Отже, картина / образ світу є поняттям історичним, змінним і перебуває у відношеннях взаємозалежності і взаємодії з когнітивними орієнтирами суспільства, а тому факти і події що інтерпретуються з погляду теоцентризму або антропоцентризму (раціоналізму) по-різному й вербалізуються.

Значимо, що процес пізнання, який є основоположним при формуванні картини / образу світу, пов'язаний не тільки з узагальненням змістового, емпіричного матеріалу, але й зі своєрідною його інтерпретацією, моделюванням.

Зважаючи на індивідуальний та неповторний когнітивний досвід кожної людини можемо припустити, що картина світу як концептуалізація різних форм його пізнання (релігійних, філософських, наукових, художніх) є також індивідуальною та неповторною. Проте в основі картини світу конкретної особистості знаходяться універсальні, етнічні та групові *моделі* його сприйняття та осмислення, адже кожна культура послуговується системою таких загальних понять, як «час», «простір», «зміна», «наслідок», «число», «відношення», «частина», «ціле» тощо.

У межах структуралістського підходу до вивчення картини світу було сформовано поняття моделі світу, яку у найзагальнішому вигляді визначають як скорочене і спрощене відображення всієї суми уявлень про світ в певній традиції у системному та операціональному аспектах [5: 5]. При цьому наголошується, що «модель світу реалізується не як систематизація емпіричної інформації, а як поєднання різних семіотичних втілень, жодне з яких не є незалежним: всі вони скоординовані між собою і утворюють єдину універсальну систему, якій і підпорядковуються» [5: 5].

У розумінні структуралістів і зокрема Т. Цив'ян модель світу насамперед спрямована на космогонічну, міфологічну категоризацію світу за допомогою бінарних опозицій, що містять пари протиставлених одна одній ознак відповідно з позитивним та негативним значенням: *верх / низ, небо / земля, земля / підземне царство, правий / лівий, схід / захід, північ / південь, день / ніч, світло / темрява, літо / зима, весна / осінь, білий / чорний, червоний / чорний, чоловічий / жіночий, старший / молодший (в різних значеннях – віковому, генеалогічному, суспільному), свій / чужий, близький / далекий, внутрішній / зовнішній*. Отже, семіотичні опозиції пов'язані зі структурною простору, часу, кольору, соціальних категорій та більш загальних протиставлень: *природа / культура, сакральний / профанний, щастя / нещастя, життя / смерть, парний / непарний*. На основі цих наборів подвійних аксіологічно спрямованих ознак конструюються універсальні знакові комплекси, з допомогою яких і засвоюється світ: астральний, вегетативний, зооморфний, антропоморфний, гастрономічний, одористичний, кольоровий, числовий, музичний та ін. [5: 6].

З огляду на універсальність мови як знакової системи її функції у системі кодів семіотичної моделі світу визначаються як виняткові, адже тільки мова може описати модель світу у всій її сукупності і з будь-яким рівнем деталізації. Так, наприклад, універсальна

опозиція *активність / пасивність* генералізується у таких вербальних формулах: *Кожна людина – сама коваль свого щастя; Під лежачий камінь вода не тече* – з одного боку, та *Наша доля – Божя воля; На все Божя воля; Береженого Бог береже* – з іншого. Прототипами активності, що характеризується ознаками діяльності, подолання перешкод, змінами зазвичай є *вода, коваль* тощо. Універсальна модель світу реалізується у конкретній національній лінгвокультурі подібно до того, як константи людського буття «народження – спосіб проживання – смерть» втілюються у неповторну і своєрідну долю кожної людини.

Семіотичні опозиції моделі світу є досить абстрактними категоріями, хоча і не втрачають своєї буквальності, що відображена у простій формі вираження. Т. Цив'ян стверджує, що «основна функція опозицій, якщо її розглядати під цим кутом зору, буде полягати в тому, щоб слугувати універсальною, найбільш загальною класифікаційною мережею, що описує світ, відповідно, у найбільш загальному ракурсі» [5: 18]. Так, наприклад, опозиція *чоловічий / жіночий* використовується і в буквальному вираженні, і в абстрагованому – на рівні лінгвістичної граматичної категорії роду. А у межах китайської культурної традиції («інь – ян») визначає основний спосіб класифікації світу і певною мірою є самодостатньою. Універсальна опозиція *свій / чужий*, окрім буквального тлумачення, є константою міжкультурного діалогу, де свіввідносяться когнітивні, аксіологічні й емотивні складові мовної свідомості двох або більше етносів.

Фундаментальні праці Вяч. Іванова, В. Топорова, Т. Цив'ян, Г. Гачева, присвячені слов'янській, балтійській та балканській моделям світу і відповідно реконструкції міфологічних картин світу визначили межі використання терміна *модель світу* – переважно у сфері досліджень міфопоетичної свідомості, зорієнтованих на опис космологізованого способу існування і основних параметрів всесвіту: просторово-часових, причинних, етичних, кількісних, семантичних, персонажних. Але варто зазначити, що поряд з виокремленням у мовознавстві міфологічної, релігійної, наївної, наукової та художньої картин світу, які можна вважати різними способами концептуалізації дійсності, сучасні дослідження мовної картини світу зорієнтовані переважно на «наївний», відмінний від наукового, погляд на світ, що в багатьох проявах сягає архаїчного міфологічного світогляду. Проте більшість «мертвих», антропоморфних за своїм походженням метафор, які вербалізують «наївний» (міфологічний) погляд на світобудову, паралельно функціонують і в науковій картині світу (наприклад, ідіоми *сонце сходить (заходить, сідає)* у геліоцентричній картині світу набули статусу термінів).

Значення бінарних опозицій, «відкритих» у ХХ ст., важко переоцінити, адже вони є не лише семіотичними протиставленнями, сконструйованими на підставі вивчення значної кількості фольклорних текстів, але й універсальними властивостями людського мислення. Так, поняття *верх / низ, правий / лівий* у моделі світового дерева розцінюють як просторові координати, а при дослідженні способів концептуалізації дійсності розглядають як метафоричний принцип, відповідно до якого, наприклад, орієнтаційні когнітивні метафори ЗДОРОВ'Я / ЩАСТЯ / УСПІХ – ЦЕ ВЕРХ у західній культурі мають архетипну основу. Отже, проблему співвідношення структуралістської ідеї про бінарні опозиції та методології когнітивної семантики, як справедливо наголошує О. Левченко, варто розглядати у межах концепції дослідника, який послуговується системою бінарних опозицій [8: 70 – 78].

Незважаючи на тривалий час функціонування терміна *картина світу* у різних гуманітарних науках окремі мовознавці і сьогодні зазначають його експресивність та відверту метафоричність. Проте некоректними, на наш погляд, є намагання «замінити» термін *картина світу*, з огляду на його «живу» образність та оцінність, на термін *модель світу* / *когнітивна модель світу*.

Хибність подібного термінного ототожнення стає очевидною при розгляді смислового наповнення поняття «модель». Основні атрибути моделі (зокрема й лінгвістичної) свого часу визначив Ю. Апресян: 1) вичерпність структурних (функціональних) характеристик без зв'язку з фізичними властивостями явища; 2) ідеалізованість; 3) оперування конструктами, що не виводяться експліцитно; 4) формальність, що потребує інтерпретації; 5) експланаторність («пояснювальна сила») [9: 79 – 91].

На наш погляд, поняття «модель» і «картина» розмежовуються, насамперед, за ознаками «схематичність – змістовність», «універсальність – конкретність». Навіть якщо основою номінації терміна *картина світу* і стало метафоричне осмислення, то ця метафора є досить вдалою і, на думку О. Чагінської, виражає узагальнене уявлення, яке у етнічної спільноти складається про світ, всесвіт: «По-перше, картина не претендує на ідентичність з реальністю; картина відображає останню, навіть якщо та мислиться як значною мірою трансцендентна. По-друге, картина передбачає узагальнений характер відображення. По-третє, картина допускає, як значущий, момент осявання, натхнення. По-четверте, картина відображає реальність крізь емотивно-імагінативну призму; картина втілює переживання реальності. Доки етнос живий, його картина світу постійно «пишеться», змінюється під впливом великої кількості чинників, зокрема й соціально-політичного характеру; однак, в основних своїх рисах вона є досить стабільною. Поп'яте, нарешті, картина на відміну від живої реальності, доступна осягненню і – що вимагається – аналізу» [10: 211].

У сучасному мовознавстві, зокрема у лінгвокультурології, єдине і недискретне загальнонаукове поняття картини світу чітко розмежовується на два типи: мовна картина світу і концептуальна картина світу, що розглядаються в межах національних лінгвокультур. Модель / моделювання є необхідною умовою реконструкції і концептосфери, і окремих культурних концептів. Концептуальну картину світу визначають як сукупність концептів, сформовану і упорядковану на підставі людського пізнання світу, наголошуючи на тому, що засобом доступу до єдиної інформаційної бази людини є мовні знаки, а тому концептуальну картину світу вважають ширшою і багатшою за мовну картину світу.

Отже, поняття «картина світу», що корелює з емпіричних досвідом етносу (й окремого індивіда) і залежить від історично сформованого способу пізнання, слід відрізняти від «моделі світу» як певної ідеалізованої схеми, конструкту, що осмислюється в межах наукової парадигми (зокрема структуралістської і комунікативно-функціональної). На наш погляд, суттєвим для дослідників у визначенні обсягу понять «картина світу» і «модель світу», що функціонують у різних наукових парадигмах, є врахування галузі знань та історичного ракурсу, адже на тлі усталеного розмежування мовної і концептуальної картин світу у сучасних лінгвістичних працях загальнонауковий термін *картина світу* досить часто втрачає чітку референцію й ототожнюється або з мовною, або з концептуальною картинами світу. Втрата такої важливої ознаки, як співвіднесеність з конкретним

науковим поняттям, свідчить про набуття терміном статусу загальноживаного словосполучення, а отже, про його детермінологізацію у сучасних мовознавчих працях. Послідовність і точність у використанні метамови не можна недооцінювати, адже термінологічні домінанти визначаються методологічною основою дослідження та спрямовують пошуки дослідників у правильне русло.

ЛІТЕРАТУРА

1. Витгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus (с параллельными комментариями В. Руднева) // Витгенштейн Л. Избранные работы / Пер. с нем. и англ. В. Руднева. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2005. – С. 14 – 228.
2. Радченко О. А. Лингвофилософский неоромантизм Й. Л. Вайсгербера // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 107 – 114.
3. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. – М.: Флинта, 2010. – 288 с.
4. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
5. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007 – 314 с.
7. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени // Юнг К.Г. Дух в человеке, искусстве и литературе. – Минск: ООО «Харвест», 2003. – С. 153 – 358.
8. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
9. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966. – 305 с.
10. Чагинская Е. А. К вопросу о границах валидности термина: взгляд на «картину мира» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2009. – № 1. – С. 210 – 213 // Режим доступа : http://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2009_1_55.pdf